

אבי ששון

חרדים למורשתם - דילמות בסבך מורשת ושימור בבני ברק

מילות מפתח | בני ברק; מורשת בלתי מוחשית; שימור; נוף תרבות

תקציר

בקיץ תרפ"ד, יוני 1924, הוקמה בין רמת גן לפתח תקווה מושבה של חלוצים חרדים שנשאה את השם בני ברק. בראש המתיישבים עמד הרב יצחק גרשטנקורן בן לשושלת חסידים מוורשה. כמושבות אחרות בארץ־ישראל, התבססה המושבה בני־ברק על ענפי חקלאות מגוונים, כגון פרדס, רפת וכד'. בתי הראשונים היו צנועי ממדים, צריפים ולאחר מכן בתי אבן, בני קומה אחת בדרך־כלל. משלהי שנות הארבעים וביתר שאת משנות החמישים, התפתחה בני ברק מעיר של דתיים לעיר הדת ולמשכן התורה העולמי. מכאן ואילך הלך ונעלם הנוף החקלאי של המושבה ובני ברק הפכה להיות העיר הצפופה ביותר בארץ.

בסביבה חברתית המתנכרת בפועל לערכי תרבות של המורשת הבנויה ולשימור סביבה ונוף, אותרו כ־200 מבנים בעלי ערכים היסטוריים, אדריכליים ואחרים, מימי ראשית המושבה עד שנות ה־60 למאה העשרים בעיקר. מבנים אלה אותרו בסקר שנעשה לטובת תכנית מתאר לעיר.

בקהילה שצרכיה וסדר העדיפויות בה אינם מותירים מקום לשימור המורשת הבנויה והסביבתית ושיש בה דומיננטיות בלתי מעוררת למוסדות דת, קהילה וחברה דתית, עד כדי דחיקת כל צורך אחר לשוליים או ביטולו המוחלט - יש כנראה, לנהוג באופן שונה ביחס לשימור המורשת ובעיקר זו הבנויה. בסביבה שהשפה המדוברת בה זרה מעט לתרבות הישראלית המודרנית, או שזו זרה לה, לא ניתן כנראה לדבר במושגים של שימור מודרני כאשר השפה אינה כוללת מושגים אלה ואינה סובלנית כלפיהם.

כיצד קובעים בסביבה כזו ערכים לשימור, ומה הם הקריטריונים להערכת המורשת? כיצד משמרים ומעבירים את המורשת החלוצית לדורות הבאים? האם מושגים כנוף תרבות, טבע ומורשת עתידיים להיעלם מנוף העיר בפרשנות הדומ־משמעית של "ישן

מפני חדש תוציאו"? האם ניתן לרתום את המורשת הבלתי מוחשית כבסיס לשימור המורשת בעיר באשר היא? האם שימור ערכי מורשת בנויה או מורשת בלתי מוחשית בעיר החרדית הוא עניין מקומי הנתון להחלטת ראשי העיר או שהוא בעל ערך מורשת לאומי שצריך לכפות על העיר לשמרה?

קיצור דברי ימי בני ברק

יצחק גרשטנקורן היה בן לשושלת חסידים ורשאית. מלחמת העולם הראשונה והפרעות שנערכו ביהודים במקומות שונים וכן הצהרת בלפור, הביאוהו להכרה כי אין עוד מקום בטוח ליהודים בקרב עמי הגולה. הוא הקים עם שניים מחבריו את אגודת "בית ונחלה" לקידום הרעיון, והם החלו בגיוס כספים ובהקמת קרן לעלייה והיאחזות בארץ ישראל, ואף זכו לברכתו של האדמו"ר מגור רבי אברהם מרדכי אלטר (גרשטנקורן 1952, לז, מג-נא).

מסעו הראשון של גרשטנקורן לארץ נערך באדר תרפ"ב. הוא שהה בתל אביב ונפגש עם עסקנים שונים. אחד מהם היה בצלאל יפה, מנהל "גאולה" שעסקה בסחר קרקעות שהציע לגרשטנקורן לקנות קרקע בבעלות ערבית מהכפר אבן אברק (גרשטנקורן 1952, פ-פג).

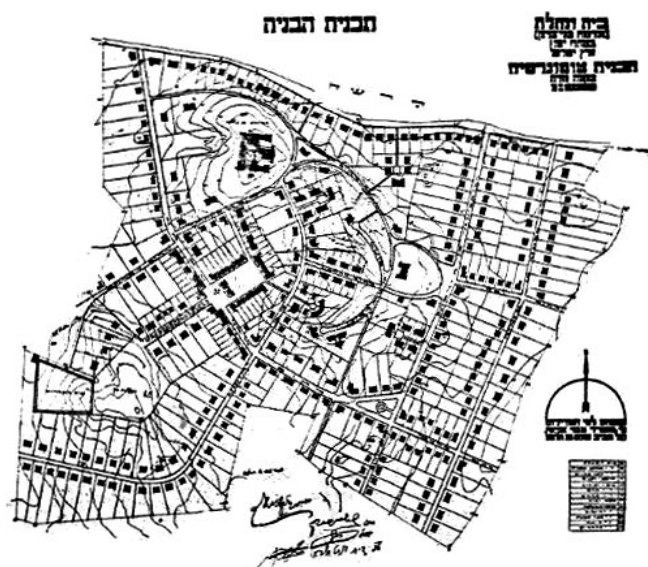
כיוון שלא היה מורשה חוקית להתעסק בתחום זה בפולין, בא גרשטנקורן בדברים עם הרב יצחק מאיר לוי, חותנו של הרבי מגור, וזה הסכים לאכסן את משרד "בית ונחלה" בלשכת הוועד העירוני של אגודת ישראל בוורשה (סורסקי 1974, 112). למהלך זה הייתה גם השפעה על פרסום יוזמת ההתיישבות בקרב ציבור החרדים בוורשה, אף שהתנועה התנגדה להקמת התיישבות חדשה (פרידמן 1991, 33).

הנחת אבן הפינה ליישוב נערכה ב"א בתמוז תרפ"ד. למוסדות הרשמיים של ההנהלה הציונית לא הייתה זיקה לבני־ברק, שכן תושבי "בית ונחלה" הגיעו ארצה

איור 2 | שלט בכניסה למושבה, 1931
 באדיבות משפחת זמורה, שדה אליהו

המושבה שמרה על אופיה החקלאי עד אמצע שנות השלושים, אז החל תהליך של הפיכתה לעיר מסחר ותעשייה, בשל קרבתה לתל אביב. בני ברק הוכרזה עיר בשנת 1950, אז גדל שטחה לכדי 7,000 דונם (רביד 2008, 157; איור 3).

איור 3 | מפת המושבה בתכנונו של טישלר, 1924 (רביד 2008: 157)

איור 1 | אזור בני ברק במפה טופוגרפית, 1:20,000,
 גיליון פתח תקוה, 1929, עדכונים (בסגול) מ-1942

ללא הזמנה מגוף ציבורי כלשהו. הגוף היחיד שסייע להם היה אנשי הסדרות המזרחי ובראשם הרב פישמן (גרשטנקורן 1952, יג; איורים 1-2).
 תכנון המושבה נמסר ליוסף טישלר, אשר הגיש את תכניתו בחודש מרס 1924. טישלר התחשב בנתונים הטופוגרפיים של השטח. את שלוש הגבעות הוא הקיף בדרכים מעגליות, שאותן חוצים לאורך ולרוחב שני רחובות ראשיים: רחוב רבי עקיבא החוצה את השטח מפיתו הצפונית-מערבית עד לפינה הדרומית-מזרחית ורחוב רמב"ם היוצא מהעמק שבין שתי הגבעות רוקח וסוקולוב דרומה והופך בהמשכו לרחוב ירושלים. המשקים סודרו לאורך רחובות אלה ולאורך מספר רחובות שמתחברים אליהם. החלקות היו צרות וארוכות וגודלן נע בין 2 ל-3.5 דונם. הבתים מוקמו בחזית כל חלקה, לאורך הרחוב. במספר מקומות השתמש טישלר במבואות, על מנת לאפשר גישה אל עומק השטח. בסך הכול תוכננו כ-400 משקים.
 בראש גבעת רוקח תכננו להקים מבני ציבור. במקום זה ניצבת היום ישיבת סלובודקה. על ראשי גבעת סוקולוב והר שלום נותרו עד היום שטחים ירוקים לא גדולים.

איור 5 | בני ברק בסוף שנות העשרים בגלוייה באדיבות עיריית בני ברק

מבני הציבור נבנו בצניעות יחסית, אך גם הם אמצו סגנונות שונים ואקלקטיים. בית הכנסת הגדול בשלבו הראשון משלב בין הסגנון הבינלאומי לסגנון הצנוע של בתי המושבה. בית העירייה גם הוא בסגנון הבינלאומי אך בחזיתו משולבות קשתות גדולות, אולי מקור ההשראה לאלו היה לוחות הברית.

המושבה שמרה על צביונה הדמוגרפי הדתי עד לראשית ימיה של המדינה. בשנות החמישים, עם העלייה ההמונית והקמת המעברות בשולי העיר החלה אוכלוסייה מסורתית ולא דתית להיות חלק מנוף העיר. לצד מערכות החינוך והתרבות הדתיות שפעלו בה החלה לצמוח מערכת מקבילה לאוכלוסייה חילונית. באותם ימים ניתן היה לזהות שלוש אוכלוסיות בעיר:

חרדים, דתיים-לאומיים ומסורתיים וחילוניים. מסוף שנות השבעים, תהליכים חברתיים שעברו על מדינת ישראל הביאו להגירת אוכלוסייה דתית וחילונית מחוץ לעיר, חלק להתיישבות ביהודה ושומרון וחלק לשכונות וערים חדשות בגוש דן. לשינויים דמוגרפיים אלה השפעה עמוקה בתחומים שונים וגם ביחס למורשת ולשימור.

תוצאות מחקר השדה והסקר הראשוני

במוסדות העירייה השונים טרם נערך מיפוי של מבנים ואתרים בעלי ערכים כלשהם. עובדה זו חייבה את צוות השימור לסקור באופן מקיף את רחובות העיר בהתאם למידע ששאבנו ממקורות קרטוגרפיים (מפות ותצלומי אוויר היסטוריים מתקופות שונות),

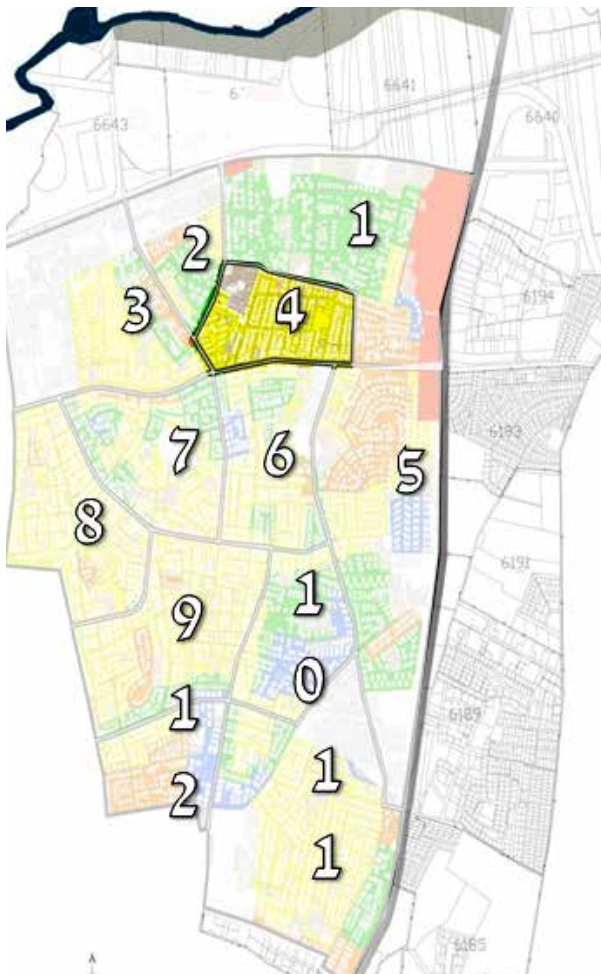
איור 4 | צריפים וחלקה חקלאית, בית משפחת שמואל וצילה וינור, בני ברק 1927. ברקע - גבעת רוקח באדיבות משפחת זמורה, שדה אליהו

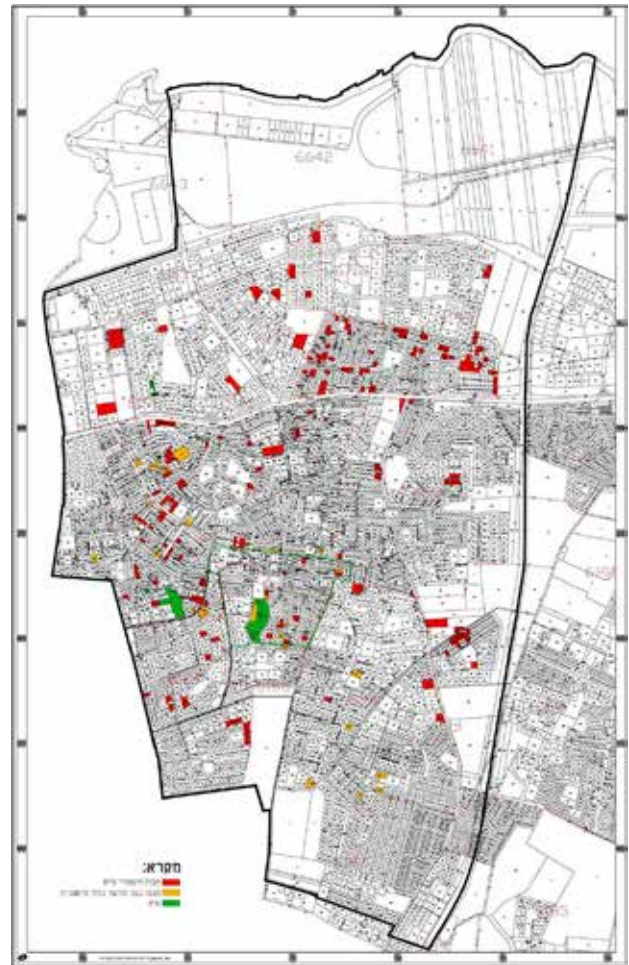
איור 6 | בית הקבע של משפחת וינור, שנות השלושים באדיבות משפחת זמורה, שדה אליהו

בשלב הראשון נבנו צריפים בגבעה הסמוכה לכניסה אל המושבה (איורים 4-5). בשלב השני, בשנות השלושים-ארבעים, נבנו בתי מגורים חד-קומתיים בעלי גגות רעפים. בכל יחידת מגורים היו שני חדרים, מטבח ושירותים שנבנו מבלוקים וסיליקט (איור 6). הגם שהבנייה בבני ברק צנועה יחסית, הרי שניכרות השפעות של סגנונות שונים בבנייה, כגון הסגנון הבינלאומי שהביא עימו את הקווים הישרים, כרכובים לרוחב המבנה ומעל לחלונות, חלונות ללא תוספות חיצוניות ומרפסות פתוחות.

בין בית המגורים לקו הרחוב הייתה רצועה צרה של גינה, שלעתים נתחמה בגדר חיה, גדר אבן או גדר פשוטה. משנות הארבעים החלו בתי היישוב לצמוח לכדי שלוש וארבע קומות, תוך שמירה על צניעות סגנונית.

איור 9 | מפת איתור מתחם 4 | עיבוד: עידו שלום

איור 7 | מפת הסקר הראשוני של אתרים היסטוריים (באדום)
 בבני ברק | עיבוד: עידו שלום

השמור ביותר הוא שיכון ד' המתרכז מסביב לרחוב כפר עציון (איור 8). הסקר מלמד עד כמה מגוונים ומשולבים זה בזה ערכי המורשת הרוחנית הבנויה, ערכי הטבע והנוף.

בסקר זוהו כ־230 מבנים, אתרים ומתחמים בעלי ערכים היסטוריים, אדריכליים ואחרים. באתרים אלה כלולים מבני מגורים, מבני ציבור ודת, מבני תעשייה, אתרי נוף כראשי גבעות הכורכר ועוד. מתוכם כ־100 בתי מגורים (בסגנונות "בתי יישוב" ובתי ראשונים), כ־50 מבנים בסגנון מיוחד (כולל מוסדות ציבור ומפעלי תעשייה), כ־40 בתי מגורים בסגנון בן־לאומי וכ־30 מבני מורשת בלתי מוחשית.

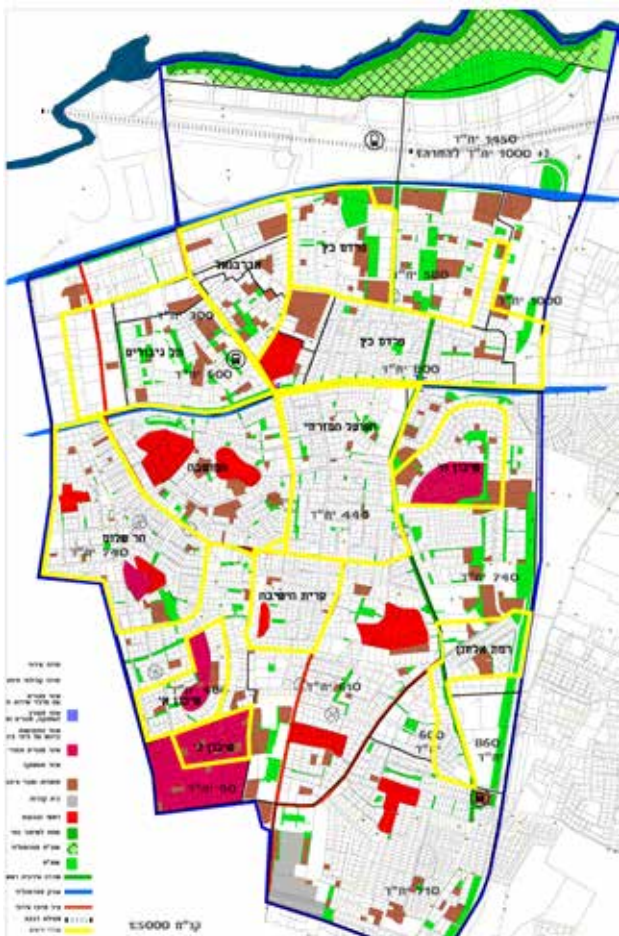
עלי־מנת לבחון את הממצאים, לפי חלוקה למתחמים בנויים בעיר שביצע צוות התכנון, ערכנו בדיקה ופילוח במספר מתחמים. להלן נדגים את הממצא על מתחם מספר 4 ואחרים.

מתחם 4 מקיף את שכונת פרדס כץ, שהוקמה בצפון העיר בראשית שנות הארבעים (איור 9). ממצא אתרי

איור 8 | שיכון ד' בשנות הארבעים | באדיבות עיריית בני ברק

היסטוריים ומידע שבעל־פה. הדבר נעשה כדי לאתר מבנים בעלי ערך היסטורי, אדריכלי ותרבותי, מסוגים שונים ובהם מבני מגורים, מבני ציבור (בתי כנסת, ישיבות וכדומה) ומבני תעשייה (איור 7). בסקר הודגש הן המבנה הבודד הן המתחמים, היות שניתן עדיין לזהות בנוף העירוני מספר מתחמי מגורים היסטוריים ומתחמים המשלבים מוסדות, מגורים ומרחבים ציבוריים משותפים. דומה, כי המתחם

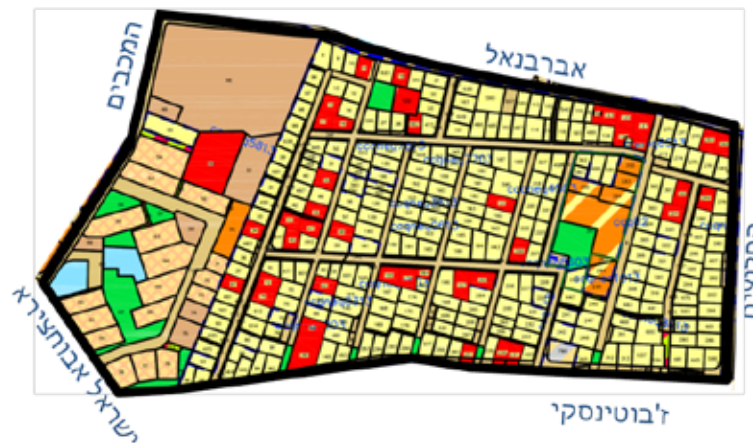

איור 12 | מפת אזורי חיפוש לאיתור מבנים היסטוריים (מוגדרים בצהוב). הכתמים באדום מייצגים את ראשי הגבעות עיבוד: עידו שלום

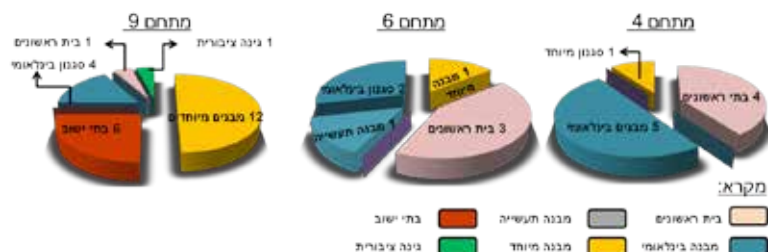
הראשיים של העיר מושתתים על הצירים הראשיים של המושבה. צירים אלה יוצרים כיום את הרחובות הראשיים של העיר ובהם הרחובות: רבי עקיבא, ז'בוטינסקי, ירושלים, בן זכאי, חזון איש ועוד. ברחובות אלה השרידים של מבני המגורים המקוריים ממשיכים לתפקד, אם בצורתם המקורית ואם לאחר שיפוץ ותוספות.

שליבים בהתפתחות המודעות למורשת ההיסטורית והפעילות לשימורה

אחד מגורמי הנוף המשפיעים ביותר על צביונה הבנוי והתרבותי של בני ברק הוא גבעות הכורכר סביבה. גבעות אלה הניבטות מכל עבר בעיר וצופות אל פני מרחבים מרוחקים, הטביעו חותם עמוק על חינוכם, תרבותם והשכלתם של בני הנוער ותושבי העיר. הן שימשו במערכת החינוך "שמורות טבע" זמינות ללימודי סביבה ונוף; היו בסיס לפעילות שדה

איור 10 | מתחם 4 - ממצא אתרים היסטוריים, מסומן באדום עיבוד: עידו שלום

איור 11 | פילוח תפקודי מבנים וסגנונם במתחמים בבני ברק | עיבוד: עידו שלום

המורשת בשכונה זו הוא עשיר מאוד (איור 10). אותרו בה 42 אתרים היסטוריים ובהם 33 בתי מגורים, 7 מבני תעשייה ושני מבני ציבור. מבני התעשייה נמצאים ברחובות התוחמים את המתחם - ז'בוטינסקי ואברבנאל. מבחינת מאפיינים אדריכליים וסגנונות בנייה, זהו במתחם 19 "בתי יישוב", 11 "בתי ראשונים", 9 מבנים בסגנון בין-לאומי ו-3 מבנים בסגנון מיוחד. תמונה דומה ניתן לראות גם במתחמים נוספים, כפי שעולה מגרף השוואה להלן (איור 11).

ניתן לומר, כי מדובר בממצא מרשים גם בהשוואה לערים אחרות. כדי לתת למתכנני העיר כיוונים עתידיים לאיתור אתרים היסטוריים, הוגדרה "מפת אזורי חיפוש" שבהם, לדעת צוות השימור, יש סבירות גבוהה לממצא כלשהו (איור 12).

מתוצאות הסקר עולה, כי יש מספר מוקדי מורשת בעיר המשתלבים לכדי יצירת ציר היסטורי כללי. המוקדים העיקריים הם רחוב רבי עקיבא, גבעת רוקח וסביבתה, גבעת סוקולוב, הר העצמאות, הר השלום, ישיבת סלובודקה ועוד. הסקר חשף, כי הצירים

העיר (טננבאום 1960). בפרסומים שונים של העירייה ומוסדותיה בעשורים האחרונים, נעשה ניסיון למתג את העיר כבירת התורה וההלכה, אגב התעלמות ועיוות פרקים היסטוריים במורשת העיר. נציג כמה דוגמאות לכך:

עיר התורה - אכן בני ברק נתפסת בעיני רבים כמרכז התורה. בפרסומים שונים של העירייה מהעשורים האחרונים הסיפור ההיסטורי והחלוצי של מייסדי העיר הולך ומצטמצם. עולה הרושם, כי מנהיגי העיר כיום אינם מזדהים עם הפרק הראשוני של העיר.

שמות רחובות - שמות רחובות ואתרים היסטוריים הם כלי בשימור הזיכרון ההיסטורי המקומי ובהנחלתו לרבים (עזריהו 2012: 34-39). בשנים הראשונות נהגה בני ברק בדומה למקובל בארץ בקביעת שמות הרחובות בעיר, כלומר הייתה התייחסות ללאומיות ולציונות כמרכיב בסיסי. כך נקראו הרחובות הראשיים בעיר רבי עקיבא (סמל לתורה ועבודה), ירושלים, הרב קוק - שילוב של שמות מקומות ושמות אישים בתולדות העם והארץ. משנות השמונים מסתמן תהליך של שינוי שמות הרחובות בעיר, בדרך-כלל על חשבון השמות הלאומיים והציוניים. כך למשל הוחלף רחוב 'השומר' ל'אהרונביץ'. עקב התנגדות ציבורית, נקטה העירייה דרך של "חיתוך" רחובות לקטעים כדי לאפשר מספר שמות. כך למשל רוב רחוב 'מבצע קדש' שונה ל'הרב ישראל אבוחצירא' (עזריהו 2012: 234-233). דומה, כי ככל שתתעצם ההגמוניה החרדית כן ילך ויתעצם תהליך זה (גלהר 2013: 6).

שלטי הסבר באתרי מורשת - בצעד יוצא דופן הוצבו בעשור האחרון שלטי הסבר גדולים ברחובות העיר סמוך למבני ציבור, כגון בית העירייה, ישיבת סלובודקה ועוד, ובתי מגורים של אדמו"רים, כגון בית 'החזון איש' ועוד. מגמה זו מבורכת, שכן עד כה לא ניתנה התייחסות נאותה להצגת המורשת בחוצות. עם זאת שלטים אלה מכוונים בעיקר לדמויות מהעולם החרדי תוך התעלמות ממעשה החלוצים ומאתריהם (איור 13).

פתרון מוצע - בני ברק כנוף תרבות

ומורשת בלתי מוחשית

אחד החידושים בהנחיות העבודה של אונסקו, הוא הצורך לשמר גם את מה שאיננו מוחשי, ולכאורה

לתנועות הנוער; אתרי טיול ונופש מקומיים לתושבי העיר, ובעיקר, הגן ובו מערכת המים המיוחדת ב"הר השלום". לפרדסים שעיתרו את העיר עד שנות השבעים של המאה הקודמת, הייתה השפעה אחרת החל מניחוח הפרדס שהקיף את העיר, דרך הסודות שטמנו בחובם וכלה במיתוסים שנכרכו בהם בדמות הסליקים מתקופת המנדט. דומה כי העיסוקים החקלאיים של המושבה השפיעו גם על נוף העיר. עד שנות השבעים אפשר היה לראות יחסית הרבה גינות ועצי נוי במרחב הציבורי. משנות השמונים, בד בבד עם עקירת הפרדסים והנגיסה בגבעות הכורכר, הצטמצמו גם הכתמים הירוקים ברחובות עצמם. הדיון בנוף ההיסטורי של בני ברק הוא חלק מהותי בדיון על שימור המורשת בעיר.

העיר בני ברק, יותר מכל עיר אחרת בארץ, נתפשה תמיד כעיר דתית, גם בתקופות שבהן התגוררה בה אוכלוסייה חילונית לא מבוטלת. העיר הייתה מוקד לתיירות דתית ותרבותית לאוכלוסיות שונות. דתיים רבים שאינם תושבי העיר פקדו אותה לרגל אירועים שונים, כגון אירועי לימוד, סיום הש"ס, או אפילו כדי להסתופף בצילו של אדמו"ר זה או אחר, מה שהביא למשל להקמת מלון (ויזניץ) בעיר. לאוכלוסייה אחרת, דתית ולא דתית, רחובות העיר הם מוקד לסיורי תרבות ואווירה בתקופות מסוימות, כגון חגי תשרי וחנוכה. משנות התשעים, ככל שאוכלוסיית העיר מתחרדת, ניתן להבחין בתופעה מואצת של סיורי תרבות, אווירה וקולינריה בעיר. מדובר בקבוצות המגיעות מחוץ לעיר, לטעום, תרתי משמע, מאופיה ומתרבותה של העיר. בסיורים אלה מושם דגש על תולדות המושבה, אתרי ראשונים, ההתפתחות הדמוגרפית והחברתית, וכמובן גם על מטעמיה המיוחדים של העיר. דומה כי בסיורים אלה הנערכים בדרך-כלל בימי חמישי, בין היתר, לתצפית ולטעימות של בישולים ואפייה לקראת שבת, משתתפות קבוצות המגיעות מחוץ לעיר ובעיקר נמשכות לכך קבוצות של חילונים (ארד 2014, 22).

בניית הנרטיב המקומי

בשנותיה הראשונות של בני ברק ראו בניה ותושביה את עצמם אנשי "תורה ועבודה" ולא הטילו ספק בלאומיותם. הדבר מצא את ביטויו גם בפרסומי העירייה. עם השינוי הדמוגרפי השתנה גם צביונה של

המקומית ותרבותה. ניתן אם כן לסמן ערכי מורשת בלתי מוחשית בעיר, בהקשרם הפיזי - האדריכלי. נושא זה מדגיש את הפרדוקס המתחולל בעיר זו. לצד מוסדות רבים שייעודם לארגון, למסד ולשמר את המורשת הבלתי מוחשית, מתרחש תהליך עמוק של פגיעה בערכי המורשת המוחשית המייצגת את ראשית ההתיישבות בעיר.

מכאן, לאור ניתוח תוצאות מחקר זה ובהמלצותינו להמשך, עולה הצורך להתייחס למורשת המוחשית והבלתי־מוחשית בעיר כמקשה אחת, שבגינה ניתן להצביע על מכלולי שימור מורשת התרבות של העיר. בני ברק היא עיר מורשת תרבות פיזית ורוחנית, ששכונותיה ההיסטוריות מעידות על מקומה ועל מעמדה במימוש הציונות וחיי התורה בארץ־ישראל, מהיווסדה. הדבר מתבטא בהקמת מוסדות תורה שהם מרכז בין־לאומי ללימוד תורה בריכוז ובצפיפות גבוהים שאין להם אח ורע בנוף הבנוי של מדינת ישראל. באתרים ההיסטוריים מגולמים ערכים תרבותיים בעלי חשיבות מקומית ולאומית.

המבנים ששרדו בבני ברק, מדגימים שילוב הבלתי ניתן להפרדה בין המצאי האדריכלי לסיפור האנושי, החברתי והתרבותי של דייריו. החלוצים והמתיישבים הדתיים הפיחו באזור שהלך ונבנה ביישובים אחרים מסביב רוח אחרת, אורח חיים יהודי דתי, רוח של יצירה, השתרשות והתחדשות.

בני ברק כנוף תרבות

נופי תרבות, להבדיל מנוף טבעי, הם נופים שמתקיים בהם שילוב של טבע ומעשה ידי אדם או נופים שהם מקור להשראה ולזיכרון עבור האדם. זה כארבעים שנה עוסקת סוכנות החינוך, המדע והתרבות של האומות המאוחדות (UNESCO), בשימור אתרי מורשת בעלי חשיבות עולמית. בשנת 1972 חברה האמנה הראשונה להגנה על מורשת התרבות והטבע ובה נקבעו שתי קטגוריות של נוף: נוף מורשת טבעית ונוף

אינו ניתן לשימור בכלים הקיימים. המורשת הבלתי מוחשית (או בלתי גשמית (intangible/nonmaterial cultural resources); יכולה לחבוק כל צורה ואופן של תרבות, מורשת, פולקלור או כל תרבות פופולרית. יצירות אלו מועברות מפה לאוזן או באמצעות סימולים, פעולות וחוויות שמשתנים במשך הזמן תוך כדי תהליך של התחדשות קולקטיבית. על פי ההגדרה של אונסקו היצירות כוללות מסורות מילוליות, מנהגים, שפות, מוסיקה, ריקוד, טכסים, חגיגות, אמנות קולינרית ועוד. הצורך להגדיר מורשת לא מוחשית נובע מההבחנה שבכל מורשת מוחשית המטופלת במרחב, יש משמעות רבה לפן הלא־מוחשי והרוחני. מורשת מעין זו היא הסיפור או המסגרת החברתית והמסורתית שבלעדיה למורשת הנוף אין לעתים זכות קיום. אין עוררין בדבר החשיבות של שימור מסורות רוחניות, אולם מכיוון שהן קשות למדידה ולכימות, הן נתפסות לעתים כחסרות ערך כלכלי. אולם גם במקרים שבהם ניתן לאמוד את ערכן הכלכלי, הרי שאין להן ערך דומה לערכי נדל"ן המיוחסים לרוב לאתרי מורשת, נופי תרבות ואתרי טבע.

דומה כי בעיר מיוחדת כבני ברק קשה להפריד בין שתי קטגוריות אלו של מורשת, שכן "התרבות שבעל־פה" (על משקל "תורה שבעל־פה") מקבלת ממד פיזי, בדרך־כלל בדמותו של מבנה הקשור לאותו ערך, כגון ערך לימוד תורה יוביל להקמת ישיבה, בית מדרש ועוד.

חלק גדול מנכסי המורשת הבלתי מוחשית בעיר, שמורים, מטופחים, נגישים, פעילים וזוכים לחשיפה ואינטראקציה רחבה ואינטנסיבית עם הציבור. הפעילות בהם וסביבם במשך כל ימות השנה מתבטאת בביקורים, אירועים יזומים לתלמידים ולציבור, פרסומים ועוד. כך מתקבלת פריסה רחבה של מוסדות התרבות הדתית, ישיבות, מכוני מחקר ולימוד, בתי גנזים וארכיונים שכל ייעודם לשמר אוצרות מיוחדים של האוכלוסייה

שלט הסבר ליד ישיבת פוניבז'

של גלי צה"ל שניצבו על הר העצמאות, ושהיו סימן מובהק בגוש דן - הוסרו זה מכבר. למרות המצב, אנו סבורים כי עדיין ניתן לשמר את מה שנותר מנופי התרבות של גבעות הכורכר, הן כחלק מהשתלבותם בתכנון השטחים הפתוחים הן כחלק משילובם בשימור אתרי מורשת, שכן על כל גבעה וסמוך לה יש אתרים היסטוריים.

נראה אם כך שהיחס לנושא השימור בבני ברק אינו יכול להיות כבתכנית שימור אדריכלי רגילה, אלא בשילוב של אדריכלות ותרבות, של תכנון ועיצוב נוף, של מבנים ואוכלוסייה - שהם מרכיבי היסוד של הגדרת "נוף תרבות". נוף התרבות בבני ברק הם בתי היישוב הראשונים על רקע גבעות הכורכר וכן בתים בסגנון הבין-לאומי האופייניים לשנות השלושים בעיקר. חלקם, כמו 'בתי טישלר' (גבעת רוקח), נמנים עם הפנינים שבאוצרות האדריכלות בארץ-ישראל. שילובם של יסודות אלה בתכנית השימור תגביר את מידת הזהות וההגדרה המקומית של העיר ותושביה, כבעלי ערכים ייחודיים בנופי התרבות של מדינת ישראל.

תיירות בבני ברק כזרז לפתיחת צוהר

בדור האחרון ניתן להבחין במגמות חדשות של טיול ותיור בארץ ובהקשר למורשת. לא עוד "סיור לימודי" בלבד אלא טיולים המפעילים את כל החושים כדי להעצים את חוויית הטיול. בתוך כך שמור מקום של כבוד לסיורי הקולינריה והמפגשים עם תרבות אחרת. מה שהחל בערים מעורבות ובשוקים (כגון ירושלים, חיפה, עכו ועוד) המשיך לשכונות של אוכלוסיות מיוחדות (כמו מאה שערים, הבוכרים בירושלים) ולערים בעלות ייחוד אתני (כמו ראש העין). אך מתבקש כי בני ברק תשתלב באותה מגמה. מספר מורי דרך אכן זיהו את הצורך והפוטנציאל ופתחו בסיורי תרבות בבני ברק. אלא שדומה כי עקב הדימוי הקיצוני שיש לעיר, מהווים סיורים אלה הצצה נדירה תרתי משמע, לאתרים מיוחדים ולמפגש בלתי אמצעי עם נופי העיר, סודותיה ותושביה. סיורים אלה, שמארגנים יזמים פרטיים, אינם זוכים לתמיכת מוסדות העיר והעירייה, להפך. בדיונים שונים שנערכו במוסדות העירייה הובעה התנגדות לפעילות זו ודומיה הן משיקולים של צניעות הן משיקולים של הסתגרות

מורשת תרבותית. המונח "נוף מורשת תרבותית" מתייחס ל"מונומנטים ארכיטקטוניים; עבודות מונומנטליות של פיסול וציור; רכיבים או מבנים בעלי אופי ארכיטקטוני [...] קבוצות מבנים בעלי ייחוד ארכיטקטוני בזכות מיקומם או שלמותם [...] אתרים בהם שילוב של עבודת טבע ואדם [...]". האמנה לא הבחינה בין נופי תרבות לנופי מורשת תרבותית, אלא כללה נופים ייחודיים שהם מעשה ידי אדם או משלבים בין נוף טבעי ואדם תחת קטגוריה אחת (שר-שלום ואחרים 2010: 9-10).

בשנת 1992 נוסף לרשימת המורשת העולמית (The World Heritage List) המונח "נוף תרבות" המכיר בחשיבותם של מרחבים גדולים, המהווים רקע לאובייקט בעל חשיבות או מקיימים בתוכם ערכי מורשת ותרבות. ההגדרה שמה דגש על היותו נוף פעיל "הקשור לדרכי חיים מסורתיות, השומר על תפקיד חברתי בחברה עכשווית [...]". אונסקו מחלקת את נופי התרבות לשלוש קטגוריות מרכזיות שאחת מהן היא "נוף אסוציאטיבי" (associative landscape) - המהווה מקור השראה וזיכרון וקשורה באסוציאציות דתיות, אמנותיות או תרבותיות [...] (World Heritage Papers No 7, 2003).

הגדרות אלו ואחרות מתקיימות גם בבני ברק, שכן כל המעיין בתצלומים היסטוריים של העיר בראשיתה, ולמעשה כל מי שזוכר אותה עד שנות השמונים של המאה העשרים, נוכח עד כמה השפיע נוף גבעות הכורכר על תכנונה, על בנייתה ועל התפתחותה של העיר. הגבעות שעיתרו את העיר מכל עבר, היו חלק מנופי היום-יום שלה במשך שנים רבות. משהתפתחה העיר, סומנו גבעות אלו כשטחים ירוקים ומיוחדים. הטופוגרפיה שלהן הפכה ליתרון בתכנון גנים גדולים ומגוונים, גרמי מדרגות מיוחדים, שבילי הליכה ספונטניים ועוד. גבעות הכורכר היו השטח הפתוח המידי של תושבי העיר, ובעיקר של תלמידיה וחניכיה שעבורם היו אלה שטחי פרא לטיול, למשחק ולפעילות.

הבנייה המואצת בעיר הביאה לנגיסה מתמדת בגבעות הכורכר, תוך ניצול החומר לצורכי בנייה. אט-אט נעטפו הגבעות בשורות צפופות של בתי מגורים, עד כי כיסו את המעט שעוד נותר. עם השנים, הלך סמל טבעי זה של העיר וכוסה בטון. אפילו האנטנות המפורסמות

בני ברק היא אחת הערים הצפופות במדינת ישראל. היא הוקמה בשנת 1924 על ידי אידאליסטים, שכוונתם הייתה לייסד מושבה שתהיה מבוססת על טהרת החיים הדתיים עם עבודת כפיים. בעקבות התמורות והשינויים הדמוגרפיים שהתחוללו בעיר, והדומיננטיות החרדית שבה, הולכים ונעלמים נופי המורשת ואתריה.

שימור המורשת הבנויה וזו הבלתי מוחשית בעיר החרדית בבני ברק, הוא תהליך בהתהוות והמצוי בעיצומו במסגרת סטטוטורית של הכנת תכנית מתאר כוללת לעיר. בתוך סביבה המתנכרת לערכים תרבותיים של המורשת הבנויה, סביבת הנוף, אסתטיקה של הצורה ורוח החומר, קיימים שרידים של אתרים פיזיים, גבעות כורכר, מבני מגורים ומוסדות המייצגים תרבות, תפיסת עולם חברתית, קיומית ואורבנית, ערכי התיישבות ובניין ארץ וכולם מהווים לא פחות מקטלוג מוחשי - "כך בונים עיר ומדינה". זאת על רקע חברה שסדר העדיפויות בה אינו מותיר מקום לשימור המורשת הבנויה והסביבתית, שיש בה דומיננטיות בלתי מעורערת למוסדות דת וקהילה, עד כדי דחיקת כל צורך אחר לשוליים ועד ביטולו המוחלט.

במהלך גיבוש תפיסת השימור שתתאים לסביבה זו מתחילה להתקם אצל מובילי דעת הציבור החרדי גישה אחרת - כמעט חזון באשר לשימור המורשת, זאת באמצעות כלים חדשים לשיפוט והערכה. ההסתייגות הרבה, השאלות הפתוחות וחסרות המענה ובעיקר "הקצוות הפתוחים" מובילים אט-אט להכרה במושג "המורשת הבלתי מוחשית" - כמרכיב עיקרי, כערך וכנכס בעל תרומה לעיר ולציבור.

לפתחה של עיריית בני ברק ומוסדות המדינה ניצבות עתה דילמות מורכבות בשאלות מורשת ושימור. כיצד קובעים בסביבה כזו ערכים לשימור, קריטריונים להערכה. כיצד אוחדים במורשת בלתי מוחשית, משמרים ומעבירים אותה לדורות הבאים ומהו המסר התרבותי והחברתי בכך. האם מושגים כנוף תרבות, טבע ומורשת עתידים להיעלם בפרשנות הדו משמעית של "ישן מפני חדש תוציא"ו? האם שימור ערכי מורשת בנויים או מורשת בלתי מוחשית בעיר החרדית הם עניין מקומי או לאומי?

בשנים האחרונות הולכים ונהרסים אתרים היסטוריים רבים ברחבי העיר, הן עקב שינוי הזמן הן בעקבות

והיבדלות. ככל שניתן לנתח את המצב, הרי שבסוירים אלה נחשף המבקר בעיר לסיפורה המיוחד, למורשתה ולארתיה. מכאן שהם יכולים להיות אחד האמצעים לשינוי תדמיתה של העיר, להגברת המודעות כלפי מורשתה ולקידום נושא שימור המורשת. אלא שלמרות זאת ראשי העיר מתנגדים לעניין ואף מטילים סייגים על בעלי העסקים, כך שהתופעה עדיין מינורית (ארד 2014, 22 מרס).

כהמשך לתכנית בניין עיר המקודמת בימים אלה, תידרש עיריית בני ברק להתמודד באופן מעמיק יותר עם סוגיית יחסה למורשת ולשימורה. בין אם ינתן משקל עודף למורשת הבלתי מוחשית ביחס למורשת הבנויה ובין אם לאו, הדברים מחייבים סקרים ומחקרים מעמיקים, והתנהלות על-פי הנחיות מוסדות המדינה. עם כל הרגישות לצרכיה המיוחדים של עיר זו יידרשו מוסדות התכנון במדינה להנחות וללוות את מתכנני העיר ומנהיגיה בתחום זה ולכפות עליהם את התקנות המקובלות.

סיכום

"[...] השכונה הרמת-גנית של אבא הייתה שכונת מגדלים יפי מראה הצופים לפארק מטופח. היא עמדה לבנה ונקייה בקצה העיר, ובגבה בית הקברות 'חזון איש' בואכה בני ברק. [...]. תמיד הפליאה אותה סמיכותם של שני העולמות [...] בעולם האחד - בניינים לבנים וחדשים של דירות רחבות ידיים [...] אנשים בבתי קפה [...] ילדים וילדות בבגדים קצרים [...] ובמרחק רחוב אחד בלבד משם - עולם אחר [...] ארץ שגבולותיה סגורים בשבתות וחגים.

כאן נוהגים חוקים אחרים. כאן אין צילומי נשים וילדות על שלטי חוצות, אין חנויות לבגדי ים. כאן שום תכתיבים של אופנות משתנות ושום מזג אוויר, חם ככל שיהיה, לא יגרמו לשרוולים לטפס מעל למרפק [...] אין פה פאבים ולא מועדוני לילה, אין חנויות ספורט [...] ואין כאן תחנת משטרה [...] ברחובה הראשי [...] עוד נושמות הגלנטריה, המכולת, הסנדלרייה, בית ממכר למגדנות ותופינים, וחנויות פוזמקים [...] כאן בני העשר מטפלים בבני השש, בני השש בבני החמש, ובני החמש דוחפים את עגלותיהם של בני השנתיים [...] את ההדר הפנימי שבוודאי קיים לא יכול הזר החולף לראות" (מקמל-עיתר 2010, 262-263).

פעולות בנייה ספונטניות של הדיירים ופעולות מתוכננות של מוסדות העירייה. מצב זה מחדד את הבעיה ואת הצורך בתכנית שימור סדורה לעיר. נראה, כי על מוסדות התכנון במדינה מוטלת משימה מורכבת. למרות זאת עליהם להחיל את התקנות המקובלות בתחום השימור על העיר תוך כדי חיפוש אחר דרכים יצירתיות למימושן.

* המאמר מוקדש לחברי מבני ברק שמסרו נפשם על הגנת המולדת ושנאבקו בחייהם על מורשתה ועתידיה של העיר.

תודות

במהלך המחקר המוצג במאמר זה נסתייעתי במוסדות ובאישים רבים ולכולם נתונה תודתי והערכתי. תודה מעומק הלב לקרן המחקרים של המכללה האקדמית אשקלון, ולפרופ' שרביט העומד בראשה, על התקציב שהעמידו לטובת המחקר; לאדריכלים אילן קדר, איל זיו ועידו שלום על תהליך הלמידה והעבודה המשותפת בשדה ובמשרד. ליפעת אביצדק מורת דרך וחוקרת תולדות בני ברק; לדורית ברק, מורת דרך; למירון היקר, על הניכוש והליטוש. כל ששלי - שלהם, לבד מן השגגות.

הערה

בימים אלה אושרה במועצת עיריית בני ברק תכנית בינוי עיר שכתב צוות גדול של מומחים בתחומים שונים בניהולו של אדריכל צדיק אלייקים. כותב שורות אלה, עם האדריכלים אילן קדר ואיל זיו כתבו את פרקי הרקע הגאוגרפיים־היסטוריים וכן את פרק השימור בתכנית. ימים יגידו כיצד יתייחסו העיר ומוסדותיה להנחיות ולהמלצות ביחס למורשת.

רשימת מקורות

- ארד ר'. צ'. 2014, 22 מרס. חיי לילה כהלכה. הארץ.
 גלהר א'. 2013, 12 יולי. בני ברק: האדמו"ר מלובלין במקום העלייה ה־2. מעריב.
 גרשטנקורן י'. 1952. זכרונותי על בני־ברק, תרפ"א-תרפ"ד (א'). ירושלים.
 דינור ב.צ. ואחרים, עורכים, 1972. ספר תולדות ההגנה, ב', חלק ראשון. תל אביב.
 טננבאום א. 1960. בני־ברק עבר והווה. בני־ברק.
 מקמליעתיר נ. 2010. הנערה במרפסת ממול. תל־אביב.
 סורסקי א. 1974. חבלי יוצר. בני־ברק.
 פרידמן מ. 1991. החברה החרדית, מקורות מגמות ותהליכים. ירושלים.
 רביד ב. 2008. יוסף טישלר, אדריכל ומתכנן ערים בתל אביב. תל אביב.
 שר־שלום א. ואחרים, 2010. נופי תרבות בישראל. ירושלים.